

Žarėnų šnektos fonetinės ypatybės

Juozas Pabrėža

Pagal 1964 m. pateiktą ir patikslintą A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją Žarėnų miestelis ir jo apylinkės priklauso šiaurės žemaičių vadinamųjų „*dounininkų*“ tarmei¹. Šios tarmės pagrindinė skiriamoji ypatybė nuo pietų ir vakarų žemaičių yra dvibalsių *uo*, *ie* tarimas. Šiaurės žemaičiai tuos dvibalsius taria bendrinei kalbai nebūdingais *ou*, *ei* garsais. Aprašomoji Žarėnų šnektą patvirtina, pvz.: dōuna 'duona', šlōuta 'šluota', šōu 'šuo', rōdōu 'ruduo', jōudā 'juoda', dōuk 'duok', važōu 'važiuoja', svēists 'sviestas', mėižis 'miežis', lēipa 'liepa', žēivīe 'žievė', kēits 'kietas', tēi 'tie', gēid 'gieda', pēimōu 'piemuo'.

Esama šiek tiek išimčių, kurios daugiau būdingos dvibalsiui *ie*. Dažniausiai *ie* išlaikomas skoliniuose (pvz.: miests 'miestas', svīets 'pasaulis, žmonės', bīesōs 'velnias', bīednōs 'neturtingas', cīels 'visas', pīretelis 'draugas, bičiulis'), priesagoje *-ien* (pvz.: avīena 'aviena', vištīena 'vištiena', kamīens 'kamienas', Petkiēnē 'Petkiene', brūoliēnē 'broliene'), kai kuriuose kituose žodžiuose (pvz.: nīeks 'niekas', sielā 'siela', grīetēnē 'grietinė', grīešts 'griežtas', sviedinīs 'sviedinys'). Įdomu, kad *ie* išlaikomas tokiuose reikšminguose žodžiuose, kaip Lietōvā 'Lietuva', lietūvis 'lietuvis', Dīeūs 'Dievas', bet Pōndēiūs, 'Ponas Dievas', sōdēiūō 'sudiev'. Prielinksniuose, priešdėliuose ir niekad pagrindinio kirčio negaunančiuose skiemenyse vietoj *uo*, *ie* pasitaiko vienbalsių *u*, *i* (kartais jie sutrumpėja), pvz.: nū 'sprūoga' 'nuosproga', nu_stūoga 'nuo stogo', pī_š 'prieš', pī_špīlnis 'priešpilis', pīš_kā ra 'prieš karą'².

Šiaurės žemaičiai dialektologų yra skiriami dar į dvi patarmes: kretingiškius (vakarinė dalis apie Darbėnus, Kretingą, Plungę, Rietavą, Gargždus) ir telšiškius (rytinė dalis apie Skudą, Akmenę, Mažeikius, Telšius, Luokę). Skiriamoji šių patarmių ypatybė – nevienodas trumpųjų balsių *u*, *i* tarimas kamiene³. Kretingiškiei dėsningai trumpuosius negalūninius balsius *u*, *i* platina ir verčia *o*, *e*, pvz.: skōtō 'skutu', skōtī 'skuti', kēšō 'kišu', kēši 'kiši', tōšīs 'triušis', tōšē 'triušiai'. Telšiškiai elgiasi kiek kitaip: trumpuosius negalūninius balsius *u*, *i* išlaiko nepakitusius, jeigu jie eina prieš siauruosius, t. y. aukštutinio pakilimo, balsius (*i*, *i*, *ie*, *u*, *u*, *uo*), o visais kitais atvejais, t. y. kai *u*, *i*, eina prieš plačiuosius (vidutinio ir žemutinio pakilimo) balsius, verčia taip kaip ir kretingiškiei – *o*, *e*, pvz.: skōtō 'skutu', bet skūtī 'skuti', kēšō 'kišu', bet kīši 'kiši', tōšīs 'triušis', bet tōšē 'triušiai'. Žarėnų šnektą, esanti telšiškių ploto pietvakariuose, akivaizdžiai patvirtina šių balsių asimiliaciją. Štai pluoštelis tą įrodančių pavyzdžių: rūgē 'rugiai' – rūgū 'rugių', kūškis 'kuokštas, pluoštas' – kō_škē 'kuokšto, pluošto', smūrglis 'snarglys' – smōrglē 'snarglio', pōlšō 'pulsis' – pūlsi 'pulsis', kūnis 'guolis' – kēnē 'guolio', krē_šō 'krisis' – krīsi 'krisis', žīrnīs 'žirnis' – žērnē 'žirniai', švēlpšō 'švilpsis' – švilpsi 'švilpsi'⁴.

Straipsnis „Versmės“ leidyklai įteiktas 2021 08 02, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokaliųjų tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2021 10 04, pirmą kartą paskelbtas 2023 03 23 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029–0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt. Straipsnio kodas elektroniame serialiniame leidinyje yra LLT:2023-9/42-343/LI.

¹ Girdenis A. *Kalbotyros darbai I*, Vilnius, 2000, p. 44–55.

² Daugiau žr. Pabrėža J. *Žemaičių kalba ir rašyba*, Šiauliai, 2017, p. 51.

³ *Šiaurės žemaičiai telšiškiai: mokomoji knyga*. Sudarė Juozas Pabrėža, Vida Marcišauskaitė, Asta Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013, p. 30–31.

⁴ Apie balsių asimiliaciją Žarėnų šnekte dar žr. Birkantienė S. *Žarėnų (Telšių rajono) tarmės fonetika (diplominis darbas)*, Vilnius, 1970, p. 80–83.

Žarėniškiai ilguosius balsius *o, é* kamiene ir kirčiuotojo galūnėje dvibalsina ir taria *uo, ie* garsus, pvz.: brūolis 'brolis', trūoba 'troba', kūoš^e 'košė', šūok 'šoka', nūori 'nori', tūoks 'toks', mērgūos 'mergos', kārštūos 'karštōs', sēkla 'sėkla', tēuys 'tėvas', sēd 'sėdi', bēk 'bėk', gēr^e 'gėrė', gārbē 'garbė', pēlies 'pelės'. Nekirčiuotoje galūnėje vietoj *o, é* tariami trumpieji balsiai *a, e*, pvz.: kālna 'kalno', jāunas 'jaunos', dērba 'dirbo', rā ša 'rašo', pēlk^e 'pelkė', kārves 'karvės', lāuk^e 'laukė', mēr^e 'mirė'.

Su dvibalsiais *ai, ei* Žarėnų apylinkėse elgiamasi gana nevienodai. Dėsnigai tie dvibalsiai yra vienbalsinami ir tariami *a', e'* žodžio gale, pvz.: tākā 'taukai', lāpā 'lapai', šāudā's 'šiaudais', māžā 'mažai', kārtā's 'kartais', diēdē 'dėdei', matē 'matei'. Po minkštųjų priebalsių dvibalsis *ai* supriešakėja ir tariamas kaip *e*, pvz.: brūolē 'bruoliai', krāujē 'kraujai', ārklē 'arkliai', grāžē 'gražiai', tēisē 'tiesiai'.

Kamieno *ai, ei* vienbalsinami tik kai kuriuose žodžiuose (pvz.: vā'ks 'vaikas', dā'kts 'daiktas', vā'kščuot^e 'vaikščioti', svē'ks 'sveiks', rē'k 'reikia') ir priesagose *-aitis, -aitė*, pvz.: šonā'tis 'šunaitis', velnā'tis 'velnaitis', kujā'tis 'plaktukas', mergā't^e 'mergaitė', Stōnkā't^e 'Stonkutė', Juocā't^e 'Jocaitė'.

Nosiniai balsiai *q, ę, ū, į* Žarėnų šnektose, kaip ir apskritai nemažame pietryčių ir vidurio žemaičių plote, kamiene ir kirčiuotose galūnėse yra išlaikę senesnių tų garsų tarimą su priebalsiu *n*, pvz.: grōnšts 'gražtas', kōnsnis 'kašnis', ōnžouā 'ąžuolai', žōnsis 'žąsys', švēns 'švėstas', grēnšt^e 'grįžti', skēnst^e 'skęsti', ānōn 'ana', tōn 'ta', skūnstēis 'skųstis', šūnst^e 'siųsti', drīnst^e 'drįsti', grīnšt^e 'grįžti', tīnst 'tįsta', šāudūn 'šiaudu', pīningūn 'pinigų', šēštūn 'šeštų', basēdīns 'besėdis', bātūrīns 'beturįs'⁵.

Žarėniškiai, kaip ir dauguma žemaičių, siaurina dvigarsių *am, an, em, en* pirmąjį dėmenį ir taria *om, on, em, en* garsus, pvz.: ōmžōs 'amžius', rōmstis 'ramstis', skōmb 'skamba', tōmsi 'tamsi', bōndā 'banda', sprōnds 'sprandas', kōnd 'kanda', brōngi 'brangi', gēmbē 'gembė', pēmpē 'pempė', lēmpa 'lempa', tēmp^e 'tempė', žēnts 'žentas', mēņkē 'menkė', švēnts 'šventas', skēnd^a 'skendo'. Nepakitę *am, an, em, en* paprastai išlaikomi: 1) antrinės kilmės dvigarsiuose, kurie susidaro išnykus balsiui, pvz.: tievāms 'tėvams', mažām 'mažam', tām 'tam', nēšām 'nešame', tāmsta (iš senesnio tamista arba tavo mylista); 2) intarpiniuose veiksmažodžiuose, pvz.: gēnd 'genda', brēnd 'brenda', nūstēmb 'nustemba', ōštēņk 'užtenka'; 3) bendratyse ir iš jų padarytose formose, pvz.: givēnt^e 'gyventi', gyvēns 'gyvens', sēmt^e 'semti', sēmk 'semk'; 4) naujai atėjusiuose svetimoms kilmės žodžiuose, pvz.: tājks 'tankas', bāņks 'bankas', āņglā 'anglai'.

Ryški aprašomosios šnektos ypatybė yra galūnių redukcija, t. y. garsų nykimas arba jų kiekybinis ar kokybinis susilpnėjimas⁶. Gana dažnai trumpieji balsiai galūnėse visai išmetami, pvz.: lāuks 'laukai', āukšts 'aukštas', vēins 'vienas', āug 'auga', sēd 'sėdi', mī'l 'myli'. Net priebalsis *j* prieš trumpą galūnės balsį *a* yra nebetariamas, pvz.: krāus 'kraujas', vīes 'vėjas', nāus 'naujas', nakvūo 'nakvoja', lūo 'loja', prašinē 'prašinėja'. Trumpasis balsis *a* neišmetamas iš sunkiai ištariamų priebalsių samplaikų, tik tokiu atveju vietoj *a* dažniausiai tariamas *o*, pvz.: bālsōs 'balsas', māžōs 'mažas', sāpnōs 'sapnas', mēšlōs 'mėšlas'.

Nekirčiuoti ilgieji galūnės balsiai trumpinami nevienodai. Sutrumpėję balsiai gali būti ištariamai aiškiai arba nelabai aiškiai, t. y. dar sudaro atskirą skiemenį, pvz.: vārga 'vargo', spāudē 'spaudė', dērba

⁵ Apie tai dar žr. Pabrėža J. Žemaičių kalbos tapatybės ženklai, *Acta humanitariae universitatis Saulensis*, Šiauliai, 2018, p. 189.

⁶ Girdenis A., Pabrėža J. *Žemaičių rašyba*, Vilnius–Šiauliai, 1998, p. 17–22.

'dirbo', dāl̥g^u 'dalgių'. Tačiau kartais trumpinimas toks ryškus, kad galūnės balsis arba visai nebegirdimas, arba girdimas tik nežymus jo atspalvis, nebesudarantis atskiro skiemens, pvz.: vėin̥ 'vieną', sã'k 'sako', šird⁽ⁱ⁾ 'širdį', mâud^(e) 'maudė'.

Iš visų priebalsių žemaičiai ypač skiriasi afrikatų *č, dž* vartojimu. Vietoj visų šių garsų tam tikrose žodžių formose yra tariami priebalsiai *t, d*. Tačiau ir patys žemaičiai pagal afrikatų tarimą skyla bent į kelis plotus. Žarėnai priklauso tai rytinei žemaičių daliai, kur šiandien dar yra išlaikytas žemaitiškasis afrikatų dėsnis⁷. Pagal šį dėsnį afrikatų neatsirado prieš senovinę trumpąją balsį *a*, ir tokiose formose yra tariami garsai *t, d*, o prieš kitus užpakalinės eilės balsius yra afrikatos. Štai kaip linksnuojami daiktavardžiai *jautis, žodis* pagal žemaitiškąją afrikatų dėsnį:

<i>Vienaskaita</i>	<i>Daugiskaita</i>
V. jautis, žūodis	jautê, žūodê
K. jaučę, žūodžę	jaučiu, žūodžu
N. jaučiu, žūodžu	jautêms, žūodêms
G. jauti, žūodi	jaučius, žūodžius
Įn. jaučiu, žūodžu	jautêš, žūodêš
Vt. jautie, žūodie	jaučiuš, žūodžuš

Panašiai elgiamasi, t. y. afrikatos nebetiriamos ir *ja* kamieno veiksmažodžių esamojo laiko formose, pvz.: kēntō 'kenčiu', kēnt 'kenčia', kēntām 'kenčiame', kēntat 'kenčiate', âudō 'audžiu', âud 'audžia', âudām 'audžiame', âudat 'audžiate'.

Afrikatos *č, dž* paprastai išlaikomos tuose žodžiuose, kuriuos kaitant nėra formų su *t, d* (pvz.: sō'kčōs 'sukčius', karšincōs 'karšincius', džaugsmōs 'džiaugsmas'), skoliniuose (pvz.: bažnī'čę 'bažnyčia', pē'čōs 'krosnis', kārčema 'smuklė'), garsažodžiuose ar iš jų kilusiose formose (pvz.: čirkšt 'čirkšt', čērčkšt^e 'čirkšti', džīngkt 'džingkt', džī'rīnt^e 'džyrinti').

Vietoj naujesnių priebalsių *f, ch, h* senesniųjų žarėniškių kalboje dažniau girdimi įprasti savieji *p, k, g*, pvz.: pã'bręks 'fabrikas', šūoperis 'vairuotojas', putbala 'sviedinys', pūrmūons 'vežikas', Pė'liksis 'Feliksas', Stã'p^e 'Stefa', kâlats 'chalatas', kũors 'choras', kuligãns 'chuliganas', karãktũofoš 'charakteris', bugãlteris 'buhalteris', girbicits 'herbicidas', gēps 'herbas'.

Pagal kirčiavimą Žarėnų šnekta, kaip ir dauguma žemaičių, priklauso tam plotui, kuriame turimas visuotinis kirčio atitraukimo dėsnis, t. y. kirtis atitraukiamas nuo trumpos ir ilgos tvirtagalės galūnės į bet kokio ilgumo pirmą skiemenį, pvz.: mērgã 'mergã', vãrkstō 'vargstũ', šãkã 'šãkã', plėkė 'pliki', vėžēmũs 'vežimũs', kėtōrė 'keturi', gãidĩ's 'gaidỹs', lēnã 'linaĩ', vėlñũ 'velniũ', blũogũ 'blogũ', tũokē's 'tokiaĩs', pīnīgã 'pinigã', àštōniũ 'aštuoniũ', ōbagã's 'ubagaĩs'. Kaip matyti iš pavyzdžių, atitraukus kirtį į žodžio pradžią, dalis to kirčio lieka ir galūnėje. Taip susidaro vadinamieji šalutiniai kirčiai. Stipresnis visada būna naujasis atitrauktinis kirtis (pirmame skiemenyje), kuris tampa pagrindiniu žodžio kirčiu.

Kirtis atitraukiamas net į prie žodžių prišlietus proklitikus, kuriais dažniausiai būna prielinksniai. Vadinasi, tokiais atvejais prielinksniai tampa savarankiška žodžio dalimi, pvz.: prĩ_tievũ 'prie tėvũ', pãr_pėitũs 'per pietũs', pō_talkũos 'po talkos', sō_spragelã's 'su spragilaĩs', iš_kapũ 'iš kapũ', ĩ_mėškũs 'ĩ miškũs', ùnt_truobũos 'ant trobõs'.

⁷ Pabrėža J. *Žemaičių kalba ir rašyba*, Šiauliai, 2017, p. 66–70.

Žarėniškiai kirtį atitraukia ne tik nuo pirminės, bet ir nuo antrinės galūnės, t. y. nuo galinio kamieno skiemens, pvz.: klėbūons 'klebōnas', pījūoks 'girtuoklis', bāndīts 'banditas', grāžūo 'gražiojė', tūokūoms 'tokiomis', àtrōnd 'atrañda', pritiņk 'pritiñka', pālėikt 'paliėka', nābier 'nebėrà'.

Dėl kirčio atitraukimo ar nukėlimo atsiradę šalutiniai kirčiai lemia, kad dažnai žodžiai gali turėti du kirčius, pvz.: vāgà 'vagà', pėktė 'pikti', lāukūs 'laukūs', vāinėks 'vainikas', mēiktò 'miegu', árklī's 'arklīs', plāukū 'plaukū', pābōņgūos 'pabaigōs', lāšēnė 'lašiniaĩ', klōmpė 'klūmpės', kōbėls 'kūbilas', smārkė 'smařkiai', rāšūom 'rāšome', kėltėis 'kėltis'. Ne taip dažnai, bet galima išgirsti žodžių su trimis ar net keturiais kirčiais, pvz.: dāvatkà 'davatkà', sòkėštė 'sukišti', oštōunė 'aštuoni', pābōņgà 'pabaigà', nābvārkstò 'nebevargstū', mōžėkōntūs 'muzikantus', pārsimālavūojusì 'pėrsidažiusi', ì_vėžėmūs 'į vežimus'.

Labai ryškios, kaip ir daugumos šiaurinių žemaičių, yra žarėniškių priegaidės. Išskirtinė yra laužtinė priegaidė, žymime stogeliu (^). Garsai su šia priegaide tariami tvirtai, ryškiai, t. y. balsas staigiai pakilęs su savotišku sprogimu nutrūksta ir toliau baigiamas tarti tas pats susilpnėjęs, žemesnis garsas. Taigi balso lūžis garsą dalija tarsi į dvi dalis. Dažniausiai laužtinė priegaidė būna vietoj bendrinės kalbos tvirtapradės, pvz.: dārps 'dárbas', kārve 'kárvé', pėiva 'pėiva', kėits 'kėietas, tūoks 'tóks', kėik 'kėiek', bėig 'bėiga', jėed 'ėėda', vėem 'vėmė', stuoviet 'stovėti'.

Tvirtagalei priegaidei pavadinti žarėniškiam labai tinka tęstinė (~) priegaidės sąvoka, nes tokios priegaidės balso spūdis dvigarsiuose centruojamas ne ant antrojo, o ant pirmojo dvigarsio dėmens. Vadinasi, joks čia galas (plg. terminą tvirtagalė) nepabrėžiamas, pvz.: lāuks 'laūkas', skāud 'skaūda', žemāitis 'žemaītis', pėik 'pėikia', mōils 'muīlas', dālgis 'dālģis', kārštis 'kařstis', vārkst 'vařgsta', mērt 'miřti', vėlk 'vėlka', šimts 'šiřntas', kōr 'kuř'.

Apskritai kirčių gausumas ir priegaidžių ryškumas, išskirtinumas suteikia žarėniškių šnektai, kaip ir visai žemaičių kalbai, papildomos dinamikos ir ekspresijos.

Aptariamąsios fonetikos (garsų ir prozodijos) ypatybės rodo, kad Žarėnų šnektą yra gyva ir ryški šiaurės žemaičių telšiškių patarmės atstovė: išlaikyti šiaurės žemaičių „dounininkams“ būdingi *ou*, *ei* garsai, žemaitiškasis afrikatų dėsnis, senesnis nosinių balsių *q*, *ɛ*, *ɥ*, *i* tarimas su priebalsiu *n*, išskirtinė telšiškiam būdinga balsių asimiliacija, kitų garsų žemaitiškos ypatybės; turimas intensyviausias visuotinis kirčio atitraukimas, ryškios priegaidės.

Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Žarėnai“ (vyr. redaktorius sudarytojas Juozas Girdvainis).

Straipsnio kalbos redaktorė Vida Kasparavičienė, korektorė Rasa Kašėtienė, anglų k. redaktorius, vertėjas Aloyzas Pranas Knabikas.

Straipsnis recenzuotas ne mažiau kaip dviejų mokslininkų ekspertų.

Straipsnio priedai skelbiami atskirai tam skirtuose leidinio skyriuose:

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).